

Etymological
Research
into Old Church
Slavonic

Proceedings of the
Etymological Symposium Brno 2014,
9–11 September 2014, Brno

Edited by
Ilona Janyšková
& Helena Karlíková

Nakladatelství
Lidové noviny
Praha 2015

МАРТА БЈЕЛЕТИЋ: ПРОБЛЕМА ХРОНОЛОГИЧЕСКО-ГЕНЕАЛОГИЧЕСКОЙ СТРАТИФИКАЦИИ СЛОВ СЛАВЯНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ОДНОТОМНОМ ЭТИМОЛОГИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА (НА ПРИМЕРЕ НОМИНАЛЬНЫХ СЛОЖЕНИЙ)

The problem of chronological and genealogical stratification of the words of Slavic origin in an etymological dictionary of Serbian. The present paper deals with the problem of chronological and genealogical stratification of Slavic words in the Serbian language. There are several chronological and genealogical strata: Proto-Slavic and Common Slavic (until the 9th century A.D.), Old Church Slavonic (9th-11th centuries), Church Slavonic / Serbian Slavonic / Old Serbian (from the end of the 12th century until the mid-18th century), Russian Slavonic (from the third decade of the 18th century until the mid-19th century), Slaveno-Serbian (from the mid-18th century until early 19th century), modern Serbian language (from the mid-19th century). The problem is illustrated with nominal compounds in the single-volume etymological dictionary of the Serbian language. **Keywords:** Serbian language, chronology, genealogy, stratification, nominal composita, etymology, dictionary.

0 Перед современным научно-популярным этимологическим словарем – каким должен быть одностомный этимологический словарь сербского языка (Етимолошки речник српског језика = ЕРСЈ) – стоит задача не только выявить точное происхождение данного слова, но и определить время его появления, пути его проникновения в язык, способ его образования и пр. (Králík 2001: 74; Králík 2008: 191). Поэтому статьи одностомного ЕРСЈ содержат и данные, связанные с датированием первых письменных подтверждений заглавных слов (см. Бјелетић – Влајић-Поповић 2013: 174).

1 Когда речь идет о славянском языке, провести хронологическую стратификацию среди славянских слов гораздо труднее, чем среди заимствований. Для каждого синхронного уровня характерны определенные, ему свойственные проблемы, причем вопрос временной характеристики даже сложнее на низших хронологических стадиях, когда нужно уточнить, является ли данное слово (говоря о сербском языке) по происхождению напр. старославянским, старосербским или младшим межславянским заимствованием. Это значит, что при обработке слов происходит своеобразное смешение хронологического и генеалогического критериев, так как непосредственное происхождение слова предопределяет временную рамку его датирования. В славянской лексике сербского языка можно выделить несколько генеалогическо-хронологических пластов:

Эта работа выполнена при финансовой поддержке Министерства образования и науки Республики Сербии, проект № 178007 Этимологические исследования по сербскому языку и подготовка *Этимологического словаря сербского языка*.

1. праславянскiй и общеславянскiй (до IX в.);¹ 2. старославянскiй (IX–XI вв.); 3. церковнославянскiй/сербскославянскiй/старосербскiй (конец XII – первая половина XVIII вв.); 4. русскославянскiй (первая треть XVIII – первая половина XIX вв.); 5. славяносербскiй (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.); 6. современнiй сербскiй (со второй половины XIX в.). Вторая половина XIX века – это и период проникновения русских и чешских (а из неславянских языков преимущественно немецких) заимствований и активного создания новообразований (прежде всего в разных сферах терминологии). В современном языке есть следы всех перечисленных генеалогических пластов, а задачей этимологического словаря является их обнаружение и выяснение.

2 Проблему хронологическо-генеалогической стратификации проиллюстрируем на примере одной в этом отношении особенно интересной категории – именных сложений, вошедших в однотомный ЕРСЈ. Важно отметить, что некоторые из данных сложений имеют статус самостоятельных статей, напр. *благослов*, *Благовести*, *братучед*, *виноград*, *водопад*, *војвода*, *вукодлак*, *добровољан*, *иностран*, *једноставан*, тогда как другие поданы под соответственным заглавным словом, напр. *баснослован* s.v. *басна*, *великодушан* s.v. *душа*, *главобоља* s.v. *глава*, *дрводеља* s.v. *дељати*, *дружелубив* s.v. *друг*, *једнорог* s.v. *један*, *листопад* s.v. *лист*, *меропах* s.v. *мера*, *месојеђе* s.v. *месо*, *мишоловка* s.v. *миш*, *својевољан* s.v. *свој*, *сланопажа* s.v. *слана*. Некоторые исторические и диалектологические подтверждения приводятся в случае, когда они существенны для толкования заглавного слова, напр. *велеѣлѣпнь* s.v. *веле-*, *водовађа* s.v. *водовод*, *врѣтоградъ* s.v. *врт*, *градобитан* s.v. *бити*, *земљодеља* s.v. *дељати*, *зълѣдѣнство* s.v. *дејство*, *ранилист* s.v. *лист*, *сенокос* s.v. *жети*. В третьей части статьи иногда толкуются и редкие, но по определенным причинам интересные сложения, напр. *молибог* s.v. *молити*. Эта же часть предназначена и для данных, связанных с культурной историей слова, напр. *добровољац* s.v. *добровољан*, *душегупка* s.v. *душа*, *живопис* s.v. *живописати* (некоторые из упомянутых статей приведены в приложении, см. § 5).

1 В ЕРСЈ, по мере возможности, дается и более точное определение слова в рамках древнейшего, праславянского пласта лексики (праиндоевропейское, балтославянское, раннопраславянское, позднпраславянское); как общеславянские обозначаются слова, преимущественно заимствованные, которые распространились между славянами в периоде после их переселения до появления письменности и распада территориального континуума славян.

3 Как уже было сказано выше, изучение каждого хронологического уровня связано с определенными методологическими проблемами. В данной статье обратим внимание лишь на некоторые из них.

3.1 В отношении древнейшего слоя лексики, относящегося к дописьменному периоду, часто получается дилемма: **праславянское** слово или младшее образование, имеющее параллели в других славянских языках? Эту дилемму хорошо демонстрируют два праславянских словаря, в которых, несмотря на различия в концепциях, обнаруживается большое несогласие относительно реконструируемых форм. Так, например, SP нотирует 8 сложных слов с первым компонентом **bělo-* (*bělogolvъ*, *Bělogordъ*, *bělokosъ*, *bělonogъ*, *běloqъ*, *běloritъ*, *bělovolsъ*, *bělozorъ*), а ЭССЯ даже 32 (*bělobokъ(жь)*, *bělobordъ(жь)*, *bělobrvъ(жь)*, *bělogolvъ(жь)*, *bělogqъ*, *bělogrivъ(жь)*, *bělogъrdlъ(жь)*, *běloxvostъ(жь)*, *běloklень*, *bělokridlъ(жь)*, *bělokvěтъ(жь)*, *bělolicъ(жь)*, *bělolikъ*, *bělolistъ(жь)*, *bělonogъ(жь)*, *bělookъ(жь)*, *běloqъ(жь)*, *běloperъ(жь)*, *běloprъ(жь)*, *běloprъсьнь*, *běloreръ*, *běloritъka*, *běloritъkъ*, *běloritъ/ъ*, *bělorqъ(жь)*, *bělorunъ*, *bělosъrstъ(жь)*, *bělotokъ*, *bělověža*, *Bělovoldъ*, *bělovolsъ(жь)*, *bělozorъ(жь)*). В ЭССЯ находим только одно сложение с первым членом **dьlgo-* (*dьlgo-vęzъ(жь)*), а в SP – 16 (*dл'gobordъ*, *dл'gogrivъ*, *dл'gokorkъ*, *dл'gokosъ*, *dл'gonogъ*, *dл'gonosъ*, *dл'gopol'e*, *dл'goprstъ*, *dл'gorqъ*, *dл'gorътъ*, *dл'goшъ(жь)*, *dл'gouchъ*, *dл'govęzъ*, *dл'gověкъ*, *dл'govolkъ*, *dл'govolsъ*). Два словаря, впрочем, совпадают относительно сложений с первым компонентом **golo-*: в SP – 11 (*golobordъ*, *gologolvъ*, *gologqъ*, **gologumъно*, *gololedъ*, *gololedica*, *golomorzъ*, *golomorzica*, *golomqдъ*, **goloml'za*, *gološčekъ*), а в ЭССЯ – 10 (*golobordъ(жь)*, *gologolvъ(жь)*, *gologqъ(жь)*, *gologumъно*, *gololedica*, *gololedъ*, *golomorzica*, *golomqдъ*, *golomъlza*, *gološčekъ*). В перечисленных примерах преобладает древний, еще праиндоевропейский тип адъективных сложений, оставшийся продуктивным и после распада праславянского языкового единства, что допускает возможность параллельных образований. В некоторых случаях только на основании семантики можно определить, возводятся ли совпадающие славянские формы к праславянскому этимону или нет.

3.2 В течение **старославянского** периода, под влиянием греческого языка, сложения становятся продуктивным словообразовательным типом. Поэтому в каждом конкретном случае необходимо установить, является ли данная композита живым славянским словом, унаследованным из праславянского, или старославянской, книжной лексемой, которая может быть калькой с греческого или с другого языка через греческое посредство, или же образованием, сформировавшимся по греческой словообразовательной модели. Происхождение старославянского сложного слова проясняется при сопоставлении с его греческим соответствием.

В ряде случаев, когда этим соответствием является простое греческое слово, речь идет о древней славянской композите или древней кальке с готского, напр. **воднось** (гр. *ὕδρεια*), **врьтоградъ** (гр. *κῆπος*), **благодѣтъ** (гр. *χάρις*), **дрѣводѣльнъ** (гр. *τέκτων*). Таковы же и сложения типа **лицемѣръ** (гр. *ὕποκριτής*), **срьдобольнъ** (гр. *συγγενεῖς*), которые в качестве греческих соответствий хотя и имеют композиты, но не являются их кальками, не соотносительны с ними по своим компонентам (более подробно см. Цейтлин 1977: 186–189). Таким образом, сходство с греческим словообразовательным типом не значит, что данное сложное слово необходимо считать калькой – в некоторых случаях к окончательному решению можно подойти лишь на основании тщательного анализа конкретного славянского сложения (Zett 1970: 110–111), прежде всего его формы, семантики и хронологии.

3.3 В этимологии существенно уточнить этимон рассматриваемой лексемы, в данном случае – определить, идет ли речь о старославянском или же **сербскославянском** слове. На практике это подразумевает использование не только существующих словарей старославянского языка, но и цитированных в них источников, потому что многие слова нуждаются в дополнительных проверках: например, многочисленные сложения, приведенные в словаре Миклошича, зафиксированы лишь у Феодосия (Никитовић 2011: 169). Проблема, между тем, гораздо сложнее. Так как лексика старославянских памятников не совпадает со старославянской лексикой в целом, появление “новых” лексем в текстах редакций не значит автоматически, что мы имеем дело с церковнославянской или редакционной инновацией. С другой стороны, существование определенной лексемы в нескольких редакциях не является доказательством ее принадлежности к каноническому наследию, так как слово, возникшее в одной редакции, могло продолжать жить в другой (более подробно о методах изучения церковнославянской/редакционной лексики см. Грковић-Мејџор 2005: 14–16; о некоторых теоретических и методологических вопросах изучения сербскославянских композит см. Грковић-Мејџор 1999).

3.4 От сербскославянского, литературного языка сербов в средневековье, надо отличать **старосербский** – народный язык, из которого развился современный сербский язык. При этимологизации слов нельзя смешивать эти два средневековых идиома, функциональное разграничение которых не допускало, на протяжении всей сербскославянской эпохи, никакой взаимной конфронтации и конкуренции (см. Младеновић 1989: 141).

3.5 С первой половины XVIII в. сербы начинают пользоваться русской редакцией старославянского и с тех пор **русскославянский** становится

языком церкви, письменности и культуры. В сербском языке сохранились некоторые слова с выразительными русскославянскими звуковыми характеристиками, нужные для обозначения определенных понятий из церковной, религиозной, моральной и психологической сфер, напр. *жрец*, *двери*, *бодар*, *ревност*, *роптати*, *нужда* и пр. (Ивић 1998: 251).

3.6 Во второй половине XVIII в. появляется специфический литературно-языковой идиом в предстандартной фазе развития сербского литературного языка – **славяносербский** язык, т. е. смешанный тип языка, составленный из элементов русскославянского, русского, сербскославянского и народного сербского языков (Младеновић 1989: 98). Главной характеристикой данного идиома были “славянизмы” – слова и черты, принадлежащие к сербскославянской, русскославянской, общей церковнославянской и русской лексике, включая и разные заимствования в этих языках, а также и гибридные образования, т. е. формы, отличающиеся смешанными чертами (Стијовић 1992: 13; см. и Зорић 2013). Славянизмы очень часто употреблялись в произведениях писателей и ученых конца XVIII и начала XIX вв. (см. напр. Зорић 2004; Тумарић 2008), а определенное число славянизмов вошло и в *Српски рјечник* Вука Караджича 1852 года, напр. *благослов*, *добротвор*, *чудотворан* и пр. (более подробно см. Цветковић 2006).

В предстандартной эпохе развития сербского языка словосложение стало продуктивной словообразовательной моделью. Основным примером служил немецкий язык, или же данный слой лексики, вместе с моделью, был заимствован из русского лексического фонда, причем, особенно в терминологии, наблюдался разрыв с традицией, т. е. смена образцов, происходившая под влиянием западноевропейской (прежде всего немецкой) научной мысли и русской и русскославянской письменности (Бјелаковић 2013: 49). Русский язык выполнял двойную роль: во-первых, это был язык, из которого непосредственно были заимствованы сложные термины и, во-вторых, русские термины были адаптированы или служили образцом для формирования композит из сербских лексических единиц. В этих процессах немецкий и русский языки иногда выполняли функцию языка-посредника, посредством которого перенимались словообразовательные модели из латинского или греческого языков, особенно в случае интернациональной терминологии (op. cit. 55).

3.7 Иногда очень трудно отличать русскославянские слова от собственно русских – множество слов из церковного языка вошло в состав русского литературного языка и посредством его попадало в сербский язык. Влияние **русского** языка в течение XIX в. не ослабело, а даже усилилось во

второй половине этого столетия. В сербском литературном языке закрепились сотни русских слов, напр. *искрен, личност, обмана, огроман, питомец* и пр. Во второй половине XIX в. произошло сближение литературных языков сербов и хорватов. В сфере лексики влияние было обоюдным. Из **хорватской** среды в сербскую переходили новообразования, напр. *бројка, здравство, претплатник, пустилов, струјомер*, вместе с **чешскими** заимствованиями, напр. *доследан, наслов, околност, улога, часопис* и пр. (Ивић 1998: 251–252).²

3.8 Победа вуковского языка поставила задачу пополнения словарного фонда, чтобы он мог удовлетворить растущим потребностям современного литературного языка. Это осуществлялось разными способами: перениманием слов из иностранных языков, формированием новообразований, приписыванием новых, абстрактных значений уже существующим словам, приспособлением церковнославянских лексических единиц, заимствованием слов из других диалектов (Ивић 1966: 160).

В формировании терминологии приняло участие и Общество сербской словесности. Пытаясь создать научную терминологию, члены Общества адаптировали (церковно)русские слова, использовали лексику, встречающуюся в произведениях писателей, а некоторые термины, большую часть которых составляют композиты, создали сами. Хотя принципы образования сложных слов не были в нужной мере известны всем членам Общества, до сих пор сохранилось значительное число композит, предложенных Обществом и до того не использовавшихся, напр. *браколомац, правобранитељ, двосмислено, злочинство* (Грицкат 1964: 135–136).

4 Этимологическое исследование слов нельзя отделять от их истории, прослеженной, через тексты, от древнейших упоминаний до современных форм. Это значит, что этимологический словарь должен опираться на хороший исторический словарь данного языка. В нашем случае эта предпосылка – благодаря словарям *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* и *Rječnik iz književnih starina srpskih* Дж. Даничича – только частично реализована, так как они не исчерпывают исторический материал в полной мере (ОС XI).

Без детальной изученности лексики разных эпох невозможно правильно ответить на вопрос о ее генеалогическо-хронологической стратеги-

2 Маретич выделяет около 200 руссизмов и чехизмов в хорватском языке. Здесь приводим только некоторые из сложных слов: *бајослован, крајолик, љубопитан, победоносан, простодушан, првобитан, ратоборан, равнодушан, руководство, умотворина* и пр. (Maretić 1892: 79–98).

фикации. Для будущих этимологических исследований сербского языка очень важны три историко-языковых проекта, которые осуществляются в Институте сербского языка и в Матицы сербской.

4.1 *Српскословенски речник јеванђеља* представляет собой своеобразное дополнение словаря *Рјечник из књижевних старина српских*, так как Даничич не использовал переводы богословского, литургического, библейского и беллетристического содержания (СРЈ ОС 122; об истории проекта см. Јовановић – Савић 2007). Для исследователей старосербской письменности Сербскославянский словарь евангелий является полезным источником, содержащим драгоценные сведения о разных аспектах сербских евангельских текстов. Кроме того, в словаре указываются фонетико-фонологические, морфологические и другие изменения слов, на основании которых обрисовывается развитие сербского литературного и народного языков.

4.2 *Славеносрпски речник* первоначально был задуман как дифференциальный словарь, содержащий славянизмы, славяносербизмы, народную лексику, не вошедшую в *Српски рјечник* Вука Караджича 1852 года, а также архаизмы, диалектизмы и пр. (об истории проекта см. Суботић 2013). Недавно его концепция изменилась после принятия решения о выработке полного словаря на основании тотальной эксцерпции корпуса, охватывающего литературные произведения, учебники, научные работы, газеты, частные письма и пр. (Цветковић Теофиловић 2013: 796, 798; о принципах лексикографической обработки будущего словаря см. Бјелаковић 2013а; Милановић 2013). Славяносербская эпоха является особым периодом в истории сербской культуры, обозначающим ее приближение к европейским достижениям, а в области лексики – ее обогащение. Только в словаре, репрезентирующем совокупный лексический фонд славяносербской эпохи, будет возможно четко оценить роль и значение новопринятых слов и новообразований (Цветковић Теофиловић 2013: 799).

4.3 *Речник српског језика XII–XVIII века* представляет собой новый проект, в рамках которого будут обработаны памятники, написанные на некоторых из народных говоров штокавского языкового идиома в период с конца XII (Повеља бана Кулина 1189 года) до конца XVIII века. Это период, когда осуществились все важнейшие фонологические и морфологические изменения, характеризующие большинство современных сербских народных говоров, особенно новоштокавского диалектного массива, легшего в основу сербского языкового стандарта. Корпус будет охватывать деловую и юридическую письменность, поэтический и религиозный дискурсы, а также материалы разных жанров XVIII столетия.

5 В приложенији дани статје, написанне для однотомногo ЕРСЈ (см. § 2), которе иллустрируют подход авторскогo коллектива к проблеме генеалогическо-хронологическогo стратификацији сербских композит в каждом конкретном случае (напоминаем, что речь идет о рабочих версиях статей, подвергаемых пересмотру). Порядок статей обусловлен древностью обработанных в них композит (в роли заглавных слов или в рамках соответствующих статей), т. е. сначала приводятся праславянские сложные слова, потом церковнославянские/сербскославянские/старосербские и наконец младшие межславянские заимствования.

виноградъ -а м. (XII век); стсрп. *виноградъ*. — Од псл. **vinogordъ*, уп. стсл. *виноградъ*, буг. *виноград*, слн. *vinograd*, слч., чеш. *vinohrad* | Из црквенословенскогo су, с обзиром на гласовни лик другогo члана (в. **град**), рус., укр. *виноград* 'винова лоза, грождје', блр. *винаград*, поль. *winograd*. Подударна сложеница постоји у германском, уп. гот. *weinagards*, стисл. *wīnagārđ*, *Weingarten*, све 'виноград', па се претпоставља да су је стари Словени преузели од Гота, чијим посредством им је дошло и лат. *vinum* (укротивши се можда са већ постојећом домаћом речју, в. **вино**). • Skok 1: 595; Фасмер 1: 317; Bezlaј 4: 320 (M. Snoј).

брѣтучедъ -а м. (XIII век); стсрп. *брѣтучедъ* 'брат од стрица'. — Од псл. дијал. (јсл.) **bratučedъ*, уп. стсл. *брѣтучедъ* 'братанац, синовац', мак. *брѣтучед* 'брѣтучед, брат од стрица', буг. дијал. *брѣтучедъ* 'id.', 'брат од тетке' | Изворно сложеница од **čedo* > **чѣдо** и **брѣт**, где је прва реч у генитиву двојине: 'дете једногo од двојице браће' тј. 'брат од стрица', накнадно је **брату*- реинтерпретирано као посесивни датив: 'братовљево дете' > 'синовац'. • Skok 1: 200; SP 1: 360–361; ЭССЯ 3: 8.

бѣсна -ѣ f., покр. и 'басма, мистичне речи које се изговарају при бајању' (Срби граничари), такође *басан* 'исто' (Тимок), *бѣсма*; *бѣснослѣван*, -вна, -вно adj.; српсл. *баснь* (XV в.) — Од псл. **basnъ*, -*snī*, уп. стсл. *баснь*, мак. *басна*, буг. *бѣсна*, дијал. *бѣсма*, слн. *bāsen*, заст. *bāset*, чеш., слч. *bāseň*, глуж. *baseň*, длуж. *bas(e)ń*, поль. *baśń*, рус. *бѣсня*, стукр. *басня* | Псл. реч изведена је суфиксом **-snъ* од **bajati* (в. **бајати**), као **resnъ* 'песма' од **rěti*; даљи фонетско-морфолошки развој ишао је преко *басан*, -*сни* (Јуриј Далматин) > *бѣсна* (од XVII в. у значењу 'басма', од XVIII у данашњем) > *бѣсма* као *пѣсан*, -*сни* > *n(j)есна* > **пѣсма**; уп. и рум. славизам *basnă* поред *basnă*. Изворно значење 'бајање, тј. изговарање религијско-магијских формула' чува се у гласовном лику *бѣсма*, док се *бѣсна* као књижевна реч своди на црквенословенски калк грчког *μῦθος*; *ελληνικῶν басни* код Григорија Цамблака значи '(старо)грчки, тј. пагански митови', српсл. *баснословиѣ* 'митологија'; сложени придев *бѣснослѣван* је од стсл. *баснословѣнь* као превода за гр. *μυθολογικός*. Као назив за кратку поучну причу о животињама (лат. *fabula*) реч је увео Доситеј Обрадовић под рускословенским утицајем (рус. *басня* 'басна'). Заст. *басништво* п. 'поеџија' (1841), *баснени* adj. 'романтичарски' (1809) су пореклом чешки пуристички неологизми (чеш. *básník* 'песник', *básnictví* 'песништво, поеџија'), уп. **бајка**. • ЕРСЈ 2: 226; SP 1: 193; ЭССЯ 1: 161–162; Sadnik/Aitzetmüller 120–121; Skok 1: 93 s.v. *bājati*; Zett 138; Михајловић 1982: 1–2.

јѣдностѣван -вна, -вно adj. (XVIII век), *јѣдностѣвност* f.; српсл. *јѣдиносѣставѣнь* (XVII в.). — Од цсл. *јѣдиносѣставѣнный*, непосредно или посредством рус. *односѣставѣный* | Цсл. сложеница предаје гр. теолошки термин *ἁπολόγιστος*; осим позне

српсл. потврде, посведочена је и у староруским изворима. У савременом лику њен први члан прилагођен је српском лику броја **јѣдан**, у другом је **съ-* испало као у *ставе* ‘саставци двеју река’, стсрп. *сѣтанькь* ‘исто; састанак’, уп. *сѣстав* с.в. **сѣвѣтити**, **сѣстанак**. Да је реч преузета раније из црквенословенског, а не сразмерно позно из руског, поред њеног гласовног лика указује и то што је у Вуково време она била одомаћена у народу: Вук је бележи у Рјечнику и илуструје десетерцем: *и двострука ребра јѣдноставна*, наводећи као синоним домаћу реч *самотвор* (в. **сѣм**, **твѣрити**), а РЈА је има из Лике. Могуће је да се славенизам укрстио на с.-х. терену са ликом **edino-/edno-stajъnъ* у истом значењу, који се реконструише као прасловенски. Нема, међутим, основа за реконструкцију псл. лика **edino-/edno-stavъnъ*. • Skok 1: 767 s.v. *jedan*; Zett 202; ЭССЯ 6: 17–18 s.v.v. **edinostajъn(jъ)*, **edinostavъnъ*; SP 6: 22–23 s.v. *edinostajъnъ / edinostavъnъ*.

свој м. (XII век), *своја* f., *своје* n. pron. poss. refl., *својскѣ* adv., *својѣна* f., *својство* n., (не)*својствен* adj., (о-, по-, при-, у-)својити, -ѣм pf., -својати impf., *својатати*, -ѣм impf., *својѣвољѣн* adj., *својѣвремен* adj., *својѣглав* adj., *својѣручан* adj., *сѣмосвојѣн*; српсл., стсрп. *свои* (читај *свој*), о-, оу-, при-своити pf., *присвоити* impf., *својвољно*, -*љнѣ*, *својроучно* adv., српсл. *својствѣнъ* adj. — Од псл. **својъ*, уп. стсл. *свои*, мак. *свој*, *своја* f., *свое* n., буг. *свој*, *своја* f., *своје* n., слн. *svój*, *svója* f., слч. *svoj*, *svoja* f., *svoje* n., чеш. *svůj*, *svoje*, *svá* f., *svoje*, *své* n., глуж. *swój*, *swoja* f., *swoje* n., длуж. *swoj*, *swója* f., *swóje* n., пољ. *swój*, *swoja* f., *swoje* n., рус. *своѣ*, *своѣ* f., *своѣ* n., укр. *своѣ*, *своѣ* f., *своѣ* n., блр. *своѣ*, *своѣ*, *своѣ* | Псл. реч има тачну паралелу у стсрус. *swais* m., *swaiā* f. < пие. **swaiō-*, уп. и авест. *xʷaē-(patay-)* ‘сам, лично он’ < **swai-*; даље су сродни облици без -i: **swai-* у гр. *ῥα*, ав. *hva-*, стинд. *swā-* и **swai-* у стлат. *sovos* > кллат. *suus*, лит. *sāvas*, лет. *savs*, гот. *swes*, ствнем. *swās*. Сви ови облици изведени су од рефлексивне заменице пие. **s(ц)е*, в. **се**. За образовање уп. **мој**, **твој**. Сложени придев (Даничић и Вук имају само прилог) *својѣвољѣн* има паралеле и у другим слов. језицима, уп. слн. *svojevóljnost*, слч. *svoivol'ny*, чеш. *svévole*, *svévůle*, пољ. *swawola*, рус. *своевоље*, укр. *свавоља*, *свавољний*, блр. *свавоља*, као и у лит. *swanalia*, уп. сложенице сличне структуре гр. *αὐτοθέλης* adj., нем. *Eigenwille* f., *eigenwillig* adj. Глагол *својатати* је деноминал од *својат* f., в. **својта**. Реч *својѣна*, коју Вук нема, сматра се преведеницом од нем. *Eigentum*. Уп. и **свѣт**, **свѣдба**. • ESJS 914–915; ESSJ 2: 615–617; Snoj 717; Vaillant 2: 463–465; BEP 6: 562–563; Skok 3: 373–374; EСУМ 5: 185–186; ЭСБМ 12: 9; Михајловић 1984: 425–426; Fraenkel 950.

веле- као први део сложеница *вѣлеград*, *вѣлѣсила*, *вѣлѣпродаја*, *вѣлѣиздаја*, *вѣлѣмѣјстор* итд., заст., покр. и самостално *вѣле* adv. ‘веома, много, дуго’; стсрп. *вѣле*, *вѣле-*, ЛИ (надимак) **Вѣлеглавѣ**. — Од псл. **vele*, уп. стсл. *вѣле*, чеш. заст. *vele*, глуж. *wjele*, длуж. *wjele*, пољ. *wiele* | Псл. прилог од основе придева *вѣлѣ* в. **вѣлик(и)**, као први део сложенице може алтернирати са **velъ-*, **veliko-*, уп. српсл. *вѣлѣлѣпънъ*, *великолѣпънъ* поред *вѣлѣлѣпънъ* > *вѣлѣлѣпан* (цсл. преведеница од гр. *μεγαλοπρεπής*), *вѣлѣможа*, *великоможа* поред *вѣлѣможа*, *великопродаја* поред *вѣлѣпродаја*. Дobar део сложеница са *веле-* су неологизми и калкови (нпр. *вѣлеград* превод за нем. *Großstadt*, уп. **малѣграђанин**), мада међу њима има народних речи као фитоним *вѣлѣбѣље* ‘бун(ика), *Atrapa belladonna*, звана такође *големо биље*, и случајева где *веле* стоји за првобитно **velъ-*, нпр. *вѣлѣлѣпан* према српсл. *вѣлѣлѣпънъ*. • Skok 3: 573; Zett 288–289; Bogus 693.

Блѣговѣсти -ѣ f. pl. (XIV век), јек. *Блѣговѣсти*, такође *Благов(ј)ѣштѣње*. — Од српсл. < цсл. *благѣвѣстѣ*, *благѣвѣштѣниѣ*, уп. мак., буг., рус. *Благовещение* | Цсл. називи празника, сложени од *благѣ* ‘добар’ (в. **блѣг**) и *вѣстѣ*, *вѣстѣити* (в. **вѣст**), преводи су за гр. *Εὐ-αγγελισμός* (τῆς Θεοτόκου) ‘саопштење добре вести (Богородици)’, уп. гр. *εὐ-* ‘добро-’, *ἀγγέλλειν* ‘јављати’, за други члан **ѣнѣо**. • Skok 1: 168a; Zett 153.

дѣјство -а п. (XIV век), *контрадѣјство* = *противдѣјство*, заст. *блудодѣјство*, *злодѣјство*, *чинодѣјство* 'свештеничка служба'; (*блудо-*, *зло-*, *чино-*)*дѣјствовати* (im)pf.; српсл. *дѣјство*, *злуддѣјство*, *чоуддѣјство*. — Од стсл. *дѣјство* | Стсл. реч је посредством црквенословенског, делом и руског, ушла у већину словенских језика; по-реком је изведеница од глагола *дѣти* 'радити, чинити' (в. *дѣвати*, уп. *дѣнути*, *дѣло*) суфиксом *-ъство* за градњу апстрактних именица, скована као књижевни превод за гр. *ἐνεργεῖα* (в. *енѣргија*). Као други члан сложеница стоји и за гр. *-ουργία*, *-ποιία*, уп. српсл. *злуддѣјство* = *κακούργια*, *чоуддѣјство* = *χαυματοποιία*. Стсл. глагол *дѣјствовати* преводи гр. *ἐνεργεῖω*, а придев *дѣјствителнь* гр. *ἐνεργής*. Славеносрпско *дѣјство* (1816) 'акт, чин; тужба' семантичка је преведеница лат. *actus* (преко нем. *Akt*?). Данашње значење 'ефекат, учинак' под утицајем глагола *дѣјствовати* (1848) којим се преводи нем. *wirken*, или партиципа *дѣјствѣјући* (1826) 'активни (који ради, функционише)' преко нем. *aktiv* (?) према лат. *activus*. У црквенословенском језику је постојала и варијанта *дѣјствѣне*, са структуралним суфиксом *-ѣје* (отуд мак. *дѣјствие*, буг. *дѣйствие*, рус. *дѣйствие* итд.). Славеносрпски *дѣјствитель* 'глумац' (1803) превод је за нем. *Akteur* < фр. *acteur* (уп. из француског рус. *актѣр*), уп. и *дѣјствѣје* (1793) 'сцена; улога'; исто глаголско значење у новијој семантичкој позајмленици *чѣн* (в. *чѣнити*). • Skok 1: 414–415; Л.В. Куркина, ТСРЯ 187а.

мѣра -ѣ (XIII век), јек. *мјѣра* f., *мѣрити* impf., *ѣз-*, *ѣд-*, *прѣ-*, *раз-*, *ѣ-мерити* (се), *пѣмерити*, *зѣмерити*, *нѣмерити се* pf., *смѣрати*, *од-*, *пре-*, *раз-мерѣвати* impf., *прѣ-*, *раз-мер*, *прѣмер* m., *ѣдмерен*, (не-)ѣмерен, *мѣрљив*, *нѣизмеран*, *смѣран* adj.; стсрп. *мѣра*. — Од псл. **mѣra*, уп. стсл. *мѣра*, мак. *мера*, буг. *мѣра*, слн. *mѣra*, слч. *m(i)era*, чеш. *mѣra*, глуж., *длуж. мѣra*, пољ. *miara*, рус., блр. *мѣра*, укр. *мѣра* | Псл. реч нема непосредних ие. паралела, али се поуздано изводи из корена **meH1-* 'мерити' посведоченог у индоиранском (вед. *mī-mā-thām*, *mī-mī-te*, авест. *fra-mītaθā* итд.), можда и у псл. **sz-mѣti* > *смѣти*, у именским изведеницама **meH1-t(e)i-* > стинд. *mā-ti*-f. 'мера', гр. *μѣτις* 'план', деноминал лат. *metior*, *-iri* 'мерити'; **m(e)H1-tro-* > стинд. *mātra*-n., *mātrā*-f., гр. *μѣτρον* 'мера' (> *мѣтар*), гр. дијал. *μѣтра* 'мера оранице'; псл. дијал. заст. **mѣпъ* 'мера' (рус.-цсл. *мѣпъ*, стчеш. *mѣп*) према стинд. *māpa*-n. 'id.' указује на хетероклитну основу **mѣn-* / *mѣr-*, уп. можда и хет. *meḥur*, *meḥuras* 'време', за семантику уп. *мѣсѣц*. Псл. **mѣra* значило је и одређену количину нечега, особито жита, уп. стсрп. сложеницу *мѣро-пъѣ* 'зависан земљорадник', изворно '(најамни радник) који за меру жита туца зрнење у ступи (псл. **рѣхати*, *рѣѣ*'); уп. заст. *м(j)ѣрица* 'посуда одређене запремине'. У тим значењима речи *mѣra*, *mѣrica* позајмљене су у друге језике: мађ. *мерѣ*, *мерсе*, рум. *merța*, алб. *merë*. Стари итератив *-м(j)ѣрати* чува се још у *смѣрати* и *зѣмерати*, в. *зѣмерити*. Уп. и *лицѣмер*, *примѣтити*, *мѣсто*. • Skok 2: 436–437; ЭССЯ 18: 178–181; LIV 424–425; А. Лома, *Slavia* 79/2010: 81–92.

слѣна -ѣ f. (XIV век), *сландѣна* 'место на које често пада слана; врста крушке'; стсрп. *слана*, *сланопаѣа*. — Од псл. **solna*, уп. стсл. *слана*, мак. *слана*, буг. *слана*, слн. *slāna*, рус. (< цсл.) *слѣна* | Балтословенска реч, са тачном паралелом у лит. *šalnà*, лет. *salna* 'слана'. У балтским језицима постоји и глагол, лит. *šalėti*, *šalti*, лет. *šalt(s)* 'мрзнути се, замрзнути' < пие. *kolH-*, уп. даље стпрус. *salta* 'хладан' (в. *слѣтина*), *passalis* 'мраз', стинд. *sišira-* 'хладно летње време', авест. *sarəta-* 'хладан', нпер. *sard* 'id.', осет. *sælun* 'мрзнути', стил. *hēla* 'слана'. На словенском плану реч је ограничена на југ (јужнословенски „балтизам“). У сложеници *сланд-ѣна* други члан је од *пѣсти*, *пѣдати*, уп. *жирѣна* 'време када опада жир па се свиње гоне у шуму на пашу'; из српског буг. *сланопаѣа*, *сланопаѣа* 'врста крушке'. Не постоји етимолошка веза са хомонимним придевом *слѣн*, f. *слѣна*. Skok *сланопаѣка* 'дивља крушка' из Елезовића смешта, погрешно, s.v. *sól*. • Skok 3: 279; ESJS 834; Snoj 666–667; БЕР 6: 851–853; Фасмер 3: 666; NIL 416; LIV 323.

вѡдопад -а м. (XIX век). — Од **вѡда** и **падати**, в. **пѡсти** | Вероватно из чеш. *vodopád* или руског *водопád* или непосредно по нем. *Wasserfall* које те речи калкирају; стара словенска реч је **слѡп**, такође **xleǫbъ*, с.-х. само дијал. и заст., уп. топоним *Лебане*. У топонимији се за водопад, слап срећу називи *скаќало*, историјски и *вѡдоскок*, уп. стрп. *како вода скаче оу пешћу* (пећину, вртачу), али је модерно значење те речи опет према нем. *Wasserbrunnen*. • Skok 3: 611.

друѓ -а м. (XIV век), *друѓа* f. ‘другарица’, заст. ‘удата жена; супруга’, *друѓар* м. (XVIII век), *друѓарица* f., *друѓарскѡ* adj., *друѓарство* n., *друѓина* f., *дружити* (се) impf., з-, при-, раз-, у- pf.; *друѓвати* impf., *друѓбенѡк* m., *друѓбеница* f. (Вук); *дружельубив* adj., **зѡдруга**, *удружѣње* n.; стрп. *дроѓгъ*, *дроѓга*; *дроѓговати*; *дроѓжъва*, *дроѓжина*, *дроѓжѣство*; *дроѓжѣнь* adj. ‘paris’, *подружѣ* (XIV) ‘conjux’. — Од псл. **drugъ*, уп. стсл. *дроѓгъ*, мак., буг. *дру*, слн. *drũg*, слч., чеш., длуж., пољ. *drũh*, стглуж. *drug*, рус., укр., блр. *друг* | Балто-словенско-германски термин друштвеног устројства, уп. лит. *draũgas* ‘пријатељ, колега; човек муж’, лет. *drũugs* ‘пријатељ; други део пара’, стнорд. *draugr* ‘човек, мушкарац’ < ие. **dhrougħo-*, уп. стпрус. *draugi-waldũnen* acc. ‘субаштиник’ (за други члан уп. **владати**), гот. *gadraũhts* ‘војник’ (префиксална сложеница са гот. *draughts* ‘дружина’). У основи је глаголски корен пие. **dhreugh-*, уп. лит. *su-drugti* ‘здружити се, повезати се’, гот. *drũgan* ‘ратовати’, агс. *dréogan* ‘постићи, извршити’. Уже значење именице било је ‘човек у нечијој (оружаној) пратњи, припадник ратничке дружине’, шире — ‘члан скупине између себе једнаких’; у старосрпској правној терминологији *дроѓгъ*, *дроѓга* са допунама *свои*, *си* је ‘особа једнаког правног статуса’, нпр. у Душановом законуку: *аще севрѣ свою дроѓгоу възметѣ по силѣ*, ‘ако себар на силу узме себарку’; за такву употребу уп. **друѓи**. Значење ‘један у пару’ присутно је у стрп. *подружѣ* ‘брачни друг’, дијал. (Косово) *пѡдруг* ‘супруг муж’, уп. рус. *пѡдруѓа* ‘другарица’. Псл. **drugina* такође има шире значење друштвене заједнице, рода (уп. лит. *draug*, *draugẽ* adv. ‘заједно, скупа’, струс. (в.)*дроѓгъ*, рус. *вдруж* ‘одједном’, **зѡдруга**) и уже — ратничке дружине, феудалчеве пратње, уп. стхрв. *дружити* ‘чинити некоме пратњу, спроводити га’ и формулацију у надгробном натпису кнеза Вукосава Влађевића из Херцеговине (XVI в.): *с мѡмъ дрѣговахъ дрѣжинѡмъ и загнѡхъ на р(а)мирнон краинѣ*. Придев *дружельубив* је русизам, од рус. *дружельбѡвивѡй*, посведоченог од XVIII в. као млађа варијанта од рус.-цсл. *дружельбѡбѡнѡй* = српсл. *друѓољубѡњѡнѡ*, цсл. превод за гр. *φιλѡсторѡс*. • Skok 1: 446–447 s.v. *drugĩ* II; ЭССЯ 5: 131–132; SP 4: 269–271; ESJS 151a s.v. *drugъ*¹; Borys 2007: 147 nn.; de Vaan 569–570 s.v. *socius*; Lehmann 95; LIV 157; Бенвенист 69–70, 130; Zett 185; Mažuranić 274–275.

живописати *живѡпѡшѣм* impf., *живѡпис* m., *живѡписац*, -ца, *живѡписан*, -сна, -сно adj.; српсл. *живѡписати*, *живѡписѣць* (XV–XVI век). — Цсл. калк према гр. *ζωγραφѣν* ‘сликати’, *ζωγραφѡс* ‘сликар’, од *ζѡбѡс* ‘жив’ и *γρѡφѣν* ‘писати’, уп. рус.-цсл. *живѡписати* | Ранији калк могао би бити *живѡписѣць* (рус.-цсл., од 1097) према *ζωγραφѡс*, млађи је рус. *живѡпись* f. ‘сликарство’ према *ζωγραφѡја*, *живѡпис* m., заст. и f. (1790) је русизам; у славеносрпском ове речи коришћене су уместо германизама *мѡлер* ‘сликар’, *мѡлѣрѡј* ‘сликарство’, **мѡлати**, *мѡловати* ‘сликати’, да би у тим општим употребама доцније биле потиснуте од неологистичке породице речи **слиќа** и сузиле значење на црквено зидно сликарство (уп. *иконопис* s.v. **ѡкона**). Придев *живѡписан*, посведочен најраније 1768. (*живѡписно художѣство* ‘сликарска уметност’), такође је од рус. *живѡписнѡй* ‘који се односи на сликарство; сликовит’; ово друго значење је калк према нем. *malerisch*, фр. *pittoresque*, ит. *pittoresco*. • Skok 3: 681–682; Zett 318; Михајловић 1982–1984: 93; Maretić 1924: 191.

- Бјелаковић 2013: Бјелаковић, И., Однос ендоцентричних и егзоцентричних именичких сложеница у географској терминологији Срба 18. и 19. века (1783-1867). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* LV1/1, 45-59.
- Бјелаковић 2013а: Бјелаковић, И., Предлог микроструктуре речника славеносрпског језика. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61/3, 803-809.
- Бјелетић – Влајић-Поповић 2013: Бјелетић, М. – Влајић-Поповић, Ј., Једнотомни етимолошки речник српског језика (методолошки аспект). *Зборник Матице српске за славистику* 83, 171-180.
- Грицкат 1964: Грицкат, И., Покушаји стварања српске научне терминологије средином прошлог века. *Наш језик н. с.* XIV/2-3, 130-140.
- Грковић-Мејдор 1999: Грковић-Мејдор, Ј., О приступу испитивању сложеница у српско-словенском језику (на грађи рукописа РР I 28). *Цирилске рукописне књиге библиотеке Матице српске. Акатисти, стихологије, богородичници* VII, 178-188.
- Грковић-Мејдор 2005: Грковић-Мејдор, Ј., О методологији проучавања црквенословенског језика. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLVIII/1-2, 11-20.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, 1-, ред. О. Н. Трубачев, А. Ф. Журавлев, Москва 1974-.
- Зорић 2004: Зорић, М., Речник славенизама и књишких речи у делу *Кратка всемирна историја Георгија Магарашевића. Прилози проучавању језика* 35, 69-154.
- Зорић 2013: Зорић, М., Неколико речи о статусу и идентификацији славенизама. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61/3, 811-818.
- Ивић 1966: Ивић, П., О Вуковом Рјечнику из 1818. године. У: Ивић, П. (прир.), *Сабрана дела Вука Караџића, Књига друга*, Београд, 17-188.
- Ивић 1998: Ивић, П., *Преглед историје српског језика*. У: Радовановић, М. (ред.), Младеновић, А. (прир.), Павле Ивић, *Целокупна дела VIII, Сремски Карловци – Нови Сад*.
- Јовановић – Савић 2007: Јовановић, Г. - Савић, В., Пројекат 'Обрада старих српских писаних споменика и израда Речника црквенословенског језика српске редакције и Српскословенског јеванђељског речника'. У: Танасић, С. (гл. уред.), *Шездесет година Института за српски језик САНУ. Зборник радова 1*, Београд, 171-177.
- Милановић 2013: Милановић, А., Теоријско-методолошки оквир речника славеносрпског језика у досадашњим истраживањима. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61/3, 787-793.
- Младеновић 1989: Младеновић, А., *Славеносрпски језик*, Нови Сад.
- Никитовић 2011: Никитовић, З., Српскословенске сложенице у "веку светлости" (функционалистички аспект). *Филолог. Часопис за језик, књижевност и културу* III/2011, 166-178.
- ОС: Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ. *Огледна свеска*, Библиотека Јужнословенског филолога, н.с. књ. 15 (ур. М. Ивић; уредник свеске П. Ивић), Београд 1998.
- СРЈ ОС: *Српскословенски речник јеванђеља. Огледна свеска*, Библиотека Јужнословенског филолога, н.с. књ. 23 (ур. М. Ивић; саставио В. Савић, уредник Огледне свеске Г. Јовановић), Београд 2007.
- Стијовић 1992: Стијовић, С., *Славенизми у Његошевим песничким делима*, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Суботић 2013: Суботић, Љ., *Речник славеносрпског језика (ретроспектива пројекта)*. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61/3, 781-786.
- Тумарић 2008: Тумарић, Љ., *Речник славенизама и књишких речи у збирци песама Даворџ Јована Стерије Поповића. Прилози проучавању језика* 39, 69-118.

Цветковић 2006: Цветковић, И., Славенизми у Вуковом Српском рјечнику из 1852. године. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XLVIII/1-2, 95-108.

Цветковић Теофиловић 2013: Цветковић Теофиловић, И., Макроструктура Речника славеносрпског језика. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61/3, 795-801.

Цейтлин 1977: Цейтлин, Р. М., *Лексика старославянског језика*, Москва.

Králík 2001: Králík, L., O príprave stručného etymologického slovníka. In: Ondrejovič, S. – Považaj, M. (eds.), *Lexicographica '99. Zbornik na počesť Kláry Buzássyovej*, Bratislava, 69-78.

Králík 2008: Králík, L., Populárno-vedecký etymologický slovník ako žáner etymologickej lexikografie (na príklade slovenčiny). In: *xiv. medzinárodný zjazd slavistov v Ochride. Príspevky slovenských slavistov*, Bratislava, 185-196.

Maretić 1892: Maretić, T., Ruske i češke riječi u književnom hrvatskom jeziku. *Rad JAZU* CVIII, 68-98.

SP: *Słownik prasłowiański*, 1-, ed. F. Sławski, Wrocław etc. 1974-.

Zett 1970: Zett, R., *Beiträge zur Geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen. Die altserbische Periode*, Köln - Wien.

Проблем хронолошко-генеаложке стратификације речи словенског порекла у једнотомном етимолошком речнику српског језика (на примеру номиналних сложеница). У раду се разматра проблем хронолошко-генеаложке стратификације речи словенског порекла у српском језику, у којем је могуће издвојити неколико хронолошко-генеаложких слојева: прасловенски и општесловенски (до IX в.), старословенски (IX-XI в.), црквенословенски/српкословенски/старосрпски (од краја XII до половине XVIII в.), рускословенски (од треће деценије XVIII до половине XIX в.), славено-српски (од друге половине XVIII до прве половине XIX в.), савремени српски (од друге половине XIX в. до данас). Проблем се илуструје на примеру именских сложеница које су ушле у једнотомни етимолошки речник српског језика.

Марта Бјелетић • marta.bjeletic@gmail.com, marta.bjeletic@isj.sanu.ac.rs

Етимолошки одсек, Институт за српски језик САНУ

Кнез-Михаилова 36, 11000 Београд, Република Србија

